

§6. REFLEKSJE NA TEMAT UKRAIŃSKO-POLSKICH KORELACJI JĘZYKOWYCH: ZAPOŻYCZENIA – MIĘDZYJĘZYKOWE HOMONIMY I HOMONIMOIDY – GRAFICZNE „PODPowiedzi”

Typologiczno-genealogiczne podobieństwa i wielowiekowe kontakty historyczne ukraińskiej i polskiej wspólnot językowych wykreowały dość interesującą sytuację językową w obu tych obszarach etnolingwalnych. Obok licznych analogii i podobieństw na poziomie leksykalnym i gramatycznym, wywodzących się z jedności genealogicznej (języki słowiańskie) w obu językach można odnotować niemało jednostek, których większa lub mniejsza zbieżność formalna jest wynikiem wzajemnych wpływów. Do takich odnieść można przede wszystkim zapożyczenia.

Zapożyczenia polskie

Zwróćmy uwagę przede wszystkim na zapożyczenia polskie w literackim języku ukraińskim. Poznajemy je w pierwszej kolejności przez zestawienie leksemów ukraińskich z polskimi i rosyjskimi (gdyż wraz z rosyjskim język ukraiński odnosi się do grupy wschodniosłowiańskiej). W dalszej perspektywie możliwe jest porównanie tych jednostek z ich pełnymi lub formalnymi analogonami w innych językach słowiańskich, jeżeli takowe występują (żeby wyłączyć ogólnosłowiańskie pochodzenie).

Porównajmy:

шляхетний	szlachetny	благородный	ušlechtilý (czes.), ušľachtilý (slc.)
скроні	skronie	виски	skráně (czes.)
вихований	wychowany	воспитанный	chovaný (czes., slc.)
спочивати	spoczywać	отдыхать	odpočívav' (slc.), počivati (sln.)
занедбати	zaniedbać	забросить, запустить	zanedbat' (slc.)
увага	uwaga	внимание	увага (bial.)
скарб	skarb	сокровище	скарб (bial.)

враження	wrażenie	впечатление	уражанне (bial.)
скарга	skarga	жалоба	скарга (bial.)
повітря	powietrze	воздух	паветра (bial.)
промінь	promień	луч	прамень (bial.)
шукати	szukać	искать	шукаць (bial.)
певний	pewny, pewien	определенный, уверенный	-
оздоба	ozdoba	украшение	-
пиха	pycha	высокомерие	-
шлюб	ślub	брак	-
завзятий	zawzięty	рьяный, заядлый	-
стосунок	stosunek	отношение	-
усувати	usuwać	устранять, удалять	-
зневажати	znieważać	презирать	-

Jak widzimy, niektóre z tych słów są pochodzenia zachodniosłowiańskiego lub powstały właśnie w polszczyźnie i, co widać z wykładników formalnych, zostały zapożyczone z polskiego zarówno do języka ukraińskiego, jak też do białoruskiego (którego los historyczny jest bardzo podobny do ukraińskiego).

Jasne, że zarówno w polskim, jak i rosyjskim mogą być słowa zapożyczone z innych, niesłowiańskich, języków, lecz forma adaptacji tych jednostek do reguł obu tych języków może wskazać bardziej precyzyjnie, czy zapożyczenie do ukraińskiego języka odbywało się za pośrednictwem polskiego, czy rosyjskiego. Pamiętajmy, że przez dłuższy okres swego kulturowego rozwoju historycznego Ukraińcy przebywali w obrębie państwowego obszaru Rzeczypospolitej lub Imperium Rosyjskiego. Niemniej jednak słowa obce mogły przenikać do ukraińskiego języka bezpośrednio z języka źródłowego. Dlatego można je porównać też z oryginałem wyjściowym, żeby wykluczyć taką możliwość i wykazać jego polskie pochodzenie.

Por.:

ukraiński	polski	rosyjski	oryginał oraz inne języki słowiańskie
перука	peruka	парик	perruque (fr.), paruka (czes.)
друшляк	druszlak	дуршлак	Durchschlag (niem.)
шафа	szafa	шкаф	Schaff (niem.)
папуга	papuga	попугай	papagajo (hiszp.), papuch (czes.), папагај (serb.)
пан	pan	господин	župan (awar.), pan (czes.)
мавпа	małpa	обезьяна	Maul-Affe (niem.)
варто	warto	стоит	wert (niem.)
шпак	szpak	скворец	Spatz (niem.), špaček (czes.)
парасоля	parasol	зонтик	parasole (wł.)
вага	waga	вес, весы	Wage (niem.), váha (czes.)
цукор	cukier	сахар	Zucker (niem.), cukr (czes.)
цегла	cegła	кирпич	Ziegel (niem.), cihla (czes.), цигла (serb.)
шляхта	szlachta	дворянство	Slahte (niem.), šlechta (czes.)
панчоха	pończocha	носок	punt-schuoch (śr.-niem.), punčocha (czes.)
паркан	parkan	забор	párkány (węg.)
шахрай	szachraj	мошенник	Schacherei (niem.)
рахунок	rachunek	счет	rech(e)nunge (niem.)
приватний	prywatny	частный	privat (niem.)
решта	reszta	остальное, остаток	Rest (niem.)

Tak samo, jak w poprzednim zestawieniu, widać, że jednostki te są zapożyczone do języka ukraińskiego z polskiego (lub, jak

czasem błędnie określają, „za pośrednictwem polskiego”). W niektórych przypadkach występuje cząstkowa zgodność formalna słów polskich i czeskich, lecz w ostateczności charakter docelowej formy ukraińskiej i tak jest bliższy formie polskiej.

Omawiając problem polskich zapożyczeń, nie da się pominąć zapożyczenia regionalne, czyli zachodnioukraińskie (w większości ściśle galicyjskie). W tym przypadku drugą stroną zestawienia występuje forma ogólnoukraińska (literacka):

zachodnioukraiński	polski	ukraiński literacki
когут	kogut	півень
мешкати	mieszkać	проживати
писок	pysk	рот
креденс	kredens	буфет
мешти	meszty	туфлі
пантофлі	pantofle	тапки
капці	kapcie	тапки
румбарбар	rabarbar	ревінь
пательня	patelnia	сковорода
зегарок	zegarek	годинник
парфуми	perfumy	духи
мапа	mapa	карта
гуртівня	hurtownia	гуртовий склад / магазин
наглий	nagły	швидкий, раптовий
гречний	grzeczny	ввічливий
файний	fajny	гарний, добрий
вбиратись	ubierać się	вдягатись
слушно	słusznie	вірно, правильно
імпреза	impreza	забава

Zresztą w ostatnich latach pod wpływem procesów derusyfikacyjnych (wywołanych między innymi rosyjską agresją) oraz w wyniku aktywności inteligencji zachodnioukraińskiej

niektóre z tych słów zaczęło przenikać do obiegu powszechnego (*парфуми, мапа, гуртівня, слушно, імпреза*).

Zapożyczenia ukraińskie

Chyba jest oczywiste, że tak długi i intensywny kontakt językowy, który występował w relacjach polsko-ukraińskich, nie mógł ograniczyć się tylko do jednostronnego wpływu polskiego języka na ukraiński. Jednakże problem ukraińskich zapożyczeń w polszczyźnie polega na tym, że ich ujawnienie i udowodnienie nie jest aż tak oczywiste. Dotyczy to przede wszystkim słownictwa wschodniosłowiańskiego oraz słownictwa pochodzenia orientalnego (zwłaszcza tureckiego), które zostało wdrożone do polszczyzny przez Ukraińców w okresie Pierwszej RP. Jeśli chodzi o rdzenne słownictwo wschodniosłowiańskie, które w mniej więcej tożsamej formie występuje zarówno w ukraińskim czy białoruskim, jak też w rosyjskim, to jego „ukraińskość” może być mocno zachwiana faktem silnego wpływu językowego, który na język polski swego czasu wywarła rasyfikatorska polityka zaborcy carskiego. Z kolei ciasny kontakt z Tatarami krymskimi w równym stopniu mógł się przyczynić do przejęcia części orientalizmów. Równie dobrze te słowa mogły zostać przeniesione do polszczyzny przez ukraińskich kozaków.

Badacze zapożyczeń do języka polskiego wskazują np. takie jednostki, jak *koromysło, korowód, korowaj, sobaka, wiedźma* lub *szczepnąć* jako rutenizmy (czyli ukrainizmy). Niestety, nie jest to oczywiste w aspekcie *stricte* lingwistycznym, dlatego że wszystkie te słowa mają identyczne odpowiedniki w rosyjskim języku (z wyjątkiem *szczepnąć*, które ewidentnie pochodzi od ukraińskiego *щезнути*, a nie rosyjskiego *исчезнуть*).

Dlatego spróbujmy uszeregować ukrainizmy w języku polskim w kolejności od jawnych poprzez domniemane aż do wschodniosłowianizmów, czyli wczesnych rutenizmów epoki Rusi Kijowskiej.

Pierwszym ewidentnym znakiem ukrainizmu w polszczyźnie jest obecność *h* w formie polskiej, które wskazuje na

odmienną wymowę wcześniejszą – zbliżoną do ukraińskiej gardłowej głóski [h]. Warto odnotować, że w polskiej pisowni odnotowujemy co najmniej cztery przypadki użycia h: w słowach ukraińskiego lub czeskiego pochodzenia (jako odzwierciedlenie wymowy gardłowego dźwięcznego [h]), w słowach niemieckiego pochodzenia jako odpowiednik niemieckie litery h, a także w słowach greckiego pochodzenia jako odpowiednik [γ]. Żeby wyróżnić z tej grupy ukrainizmy, mamy mieć do czynienia po pierwsze ze słowami słowiańskiego pochodzenia (przede wszystkim wschodniosłowiańskiego), których nie ma w polszczyźnie lub których formalne odpowiedniki zarówno w polskim, jak w rosyjskim zawierają zwartą tyłnojęzykową [g], po drugie ze słowami, których formy nie występują w języku czeskim, po trzecie ze słowami, które posiadają szeroką reprezentację derywacyjną w ukraińskim.

Porównajmy:

hałas (*галас, галасувати, галасливий*), *haratać* (*гаратати*), *harmider* (*гармидер*), *huk* (*зук, гучний, гучномовець*), *hurkot* (*гуркіт, гуркотіти*), *ohyda* (*огида, гид, гидкий, гідота, гидитись / гадитись, < гад, por. gad*), *hulać*, *hultaj* (*гуляти, гульки, гульба, прогулянка, вигул, загул, відгул, гультяй, гульвіса*), *hożu* (*гожий, годитися, гідний, згода, por. godny, godzenie się, zgoda*), *hołubić* (*голуб, голубити, приголубити, por. oryg. gołąb*), *hołubiec* (*голубець*), *hołota* (*голота od голій, por. goły*), *na rohybel* (*погибель od гинути, загиблій, por. ginąć*), *hańba* (*ганьба od ганити, por. ganić*), *hodować* (*годувати, oryg. godować*), *hohol* (*hoholi taniес, ukr. zogol, por. oryg. gogol 'rodzaj kaczki'*), *hardy* (*гордий + gardzić, pogarda*).

W ostatnim przypadku obserwujemy zjawisko hybrydyzacji fonetyczno-morfemowej wynikające w wyniku cząstkowej polonizacji fonetycznej ukraińskiego zapożyczonego morfemu rdzennego.

Kolejna grupa ukrainizmów fonetycznych już nie jest na tyle oczywista, gdyż analogiczne formy są we wszystkich

wschodniosłowiańskich językach. Chodzi o występowanie grupy *or* zamiast *ra* w pozycji pomiędzy spółgłoskami (*czort* przy oryginalnym *czart*) a także pełnogłos *ere*, *oro* w rdzeniach zamiast *rze*, *rzo* (*czereśnia* – oryg. *trześnia*; *czereпча* – oryg. *trzeпча*; *czereda* – oryg. *trzoda*; *czerep* – oryg. *trzap*; *mereżka* – oryg. *mrzeża*; *zbereżny* – zamiast **zbrzeżny*, por. *brzeżny*); *dorożka* – oryg. *dróżka*; *dereń* – oryg. *drzon*). Na raczej ukraińskie pochodzenie tych słów wskazuje ich naturalistyczna, „wiejska” semantyka. Z rosyjskiego zapożyczane były raczej słowa o charakterze administracyjno-politycznym.

Kolejna grupa słów z ewidentnie wschodniosłowiańskimi znacznikami fonetycznymi to jednostki posiadające tzw. epentetyczną spółgłoskę [l] po wargowych zamiast charakterystycznej dla polszczyzny [j]. Warto zwrócić uwagę na to, że w wielu wypadkach język rosyjski nie posiada takich odpowiedników, co również przemawia za ich ukraińskim pochodzeniem:

hodowla (годілля); *budowla* (буділля, właściwie pol. *budowa*); **czapla** (чапля, ros. цапля, w pol. powinno być **czap* albo **czapia*); *niemowlę* (немовля, powinno być **niemowie*); *grobla* (гребля, oryg. *grobła*); *kropła* (крапля, ros. капля, powinno być **kropła*); **rubel** (ukr. potoczne *рубель*, zapożyczenie z rosyjskiego miałoby brzmieć **rubl* – ros. рубль, w ukraińskim odnotowuje się wtórna wokalizacja: por. ukr. журавель – ros. журавль – pol. *żuraw*; ukr. корабель – ros. корабль – pol. *korab*, w polskim analogiczna własna forma miałaby brzmieć **raqb*).

Dość interesującym tworem jest polskie słowo *wróbel*. Jego rdzeń zawiera prasłowiański rdzeń z typowo polską metatezą *ro* i przegłosem *o* > *u*. Jednakże jednocześnie posiada ono również wschodniosłowiańską epentetyczną [l], lecz z typowo ukraińską wokalizacją, dokładnie taką samą, jak w *rubel*.

W przedstawionym powyżej przykładzie (*rubel*) ujawnił się jeszcze jeden fonetyczny znacznik wschodniosłowiańskiego pochodzenia słów – denazalizacja nosówek, czyli występowanie w polskich formach *u* zamiast *q* oraz *a* zamiast *ę*. Analogicznie

jest w słowach *rubacha* (pol. *rab*) i *Lach* (*лях*, powinno być **Lęch*, por. lit. *Lenkija* 'Polska). Wschodniosłowiańskie korzenie mają również słowa *siolo* > *sielski*, w których zanikła spółgłoska [d] (oryginalna forma – *siodło*).

Jak już wcześniej podkreślałem, jednym ze znaczników rdzennego pochodzenia jakiegoś słowa jest jego rozgałęziona derywacja w tym języku. Słowo zapożyczone, na odwrót, dość często okazuje się derywacyjnie „osamotnione” w języku docelowym. Co więcej, słowo zapożyczone dość często zatracą swoją formę wewnętrzną, czyli motywację i znaczenie słowotwórcze. Dla użytkowników języka źródłowego zaś słowo to jest mocno osadzone w systemie słowotwórczym. To też może czasem stawać argumentem za kierunkiem zapożyczenia.

Porównajmy niektóre pary z nieoczywistą formą zewnętrzną:

sicz (od *сікми*, w polskim powinno słowo brzmieć *siecz* i być motywowane słowem *siec*); *kacap* (od *как кап* 'jak cap'); *niesamowity* (od *самовитий* 'poważny'); *dureń*, *durny*, *za durno* (od *дур*, *дуриму* 'okłamywać'); *łoskot*, *łoskotać* (od *лоск* / *луск*, *луснути*, *лускати*, *лоскіт*, *лоскотати*, *лоскотіти*); *step* (starorus. *сѣмѣнь*, po polsku miałyby być **ściep*); *chwost*, *chwośc*, *chwośc*, *chwośc*, *chwośc*, *chwośc* (od *хвост*, *хвоц*, por. oryng. *chwast*); *szuja* (od starorus. *шуй* 'lewy').

Kolejna zapowiedziana wcześniej grupa domyślnie ukraińskich zapożyczeń do polszczyzny to słowa orientального (głównie tureckiego) pochodzenia, które zostały wdrożone do polskiej kultury prawdopodobnie przez kozaków ukraińskich (niemal wszystkie odnoszą się do ukraińskiego i zwłaszcza kozackiego bytu):

hajdamaka (z tur. *haydamak*), *kozak* (tur. *kazak*), *czumak* (tur. *çomak*), *kutas* (w zn. 'frędzel', tur. *kutas*), *surma*, *surmacz* (tur. *surna*), *buńczuk* (kr.-tat. *bunčuk*), *kureń* (z tur. grupy *kürän*), *arbuz* (z tur. *karpuz*), *borsuk* (tur. *borsuk*), *wataha* (z tur. grupy), *bohater* (z pers. *bahadur*), *szajka* (od

чайка ‘statek kozacki służący do najazdów na Turcję’ z tur. şajka ‘wysoki statek’).

Tzw. międzyjęzykowe homonimy i homonimoidy jako pułapki w polsko-ukraińskiej komunikacji interkulturowej

Kwestia międzyjęzykowej homonimii jest względnie dobrze zbadana. Dla większej klarowności tego zagadnienia jednak warto podkreślić, że ten rodzaj homonimii istotnie różni się od homonimii klasycznej (wewnątrzsystemowej). Po pierwsze, nawet w najbardziej pokrewnych językach (jak ukraiński i rosyjski) fonetyczne różnice mogą być na tyle istotne, że trudno twierdzić, że posiadają one leksemy o jednakowej formie zewnętrznej (co jest warunkiem wstępnym dla homonimii). Jeszcze większe zróżnicowania formalne pojawiają się w parach typu „ukraiński – polski”. Zatem analogia form w dwóch językach opiera się albo na przypadkowym względnym podobieństwie brzmienia (czyli na zasadach, które w ramach jednego języka są określane jako *paronimia*), albo na systemowej analogii form gramatycznych lecz względnym podobieństwie fonetycznym.

Zwróćmy jeszcze uwagę na jeszcze jedną okoliczność, która mocno komplikuje kwalifikację pewnej pary formalnie podobnych słów jako homonimów. Chodzi o podobieństwo w ramach całego lub przeważnej większości paradygmatu odmiany tych słów w obu językach. To jest warunek *sine qua non* dla homonimii właściwej. Jeśli takie podobieństwo występuje wyłącznie w jednej lub kilku formach, mówimy o homofornii (tak jest na pewno w każdym przypadku, gdy tzw. „fałszywi przyjaciele tłumacza” występują w językach niepokrewnych). W przytłaczającej większości przypadków właściwa homonimia międzyjęzykowa jest niemożliwa nawet w językach blisko spokrewnionych. Co najwyżej można tutaj mówić o homofornii międzyjęzykowej albo o quasi-homonimii lub paronimii międzyjęzykowej, jeśli zbieżność form wyrazowych występuje w kilku pozycjach paradygmatu gramatycznego, a rozbieżności można kompensować poprzez intuicję gramatyczną lub fonetyczną (Sergiej Skorwid wszystkie przypadki występowania

tw. „falszywych przyjaciół tłumacza” nazywa *paronimami*; zob. Skorwid 2024: 120).

Niemniej jednak na poziomie komunikacji osób z nikłą lub słabą znajomością języka obcego efektem zakłóconego odbioru takich paronimów, quasi-homonimów lub homoform międzyjęzykowych jest zła interpretacja wypowiedzi rozmówcy obcojęzycznego. W warunkach współczesnej wymuszonej komunikacji Ukraińców i Polaków (emigracja wojenna lub ekonomiczna) sytuacje takie stają się co raz częstsze. Warto zatem zwrócić większą uwagę na to zjawisko.

Dotychczas mówiłem tylko o sytuacjach komunikacji międzyjęzykowej, które są rozpatrywane jako analogiczne do wewnątrzsystemowych zjawisk typu homonimii czy homoformii. Pamiętajmy, jednak, że w ramach każdego języka występuje takie zjawisko, które semajzjologicznie nastawieni lingwiści określają terminem *polisemia* i nie zgadzają się ujmować je w terminach homonimii. Upatrując w semantycznej derywacji zjawisko tzw. „rozwoju znaczenia” owi badacze odmawiają szeregom typu *klucz* (‘narzędzie do otwierania zamków’) – *klucz* (‘szyfr’) – *klucz* (‘kliniec szczytowy’) – *klucz* (‘stroik’) prawa mianować się homonimiami (gdyż, rzekomo, jest to „jedno słowo wieloznaczne”), natomiast w dokładnie tożsamej sytuacji międzyjęzykowej: *klucz* [do gitary] (‘stroik, narzędzie do naciągania strun’) – *ключ* [для гитары] (‘narzędzie do regulacji wygięcia gryfa’) [w języku ukraińskim stroik nazywa się *кілок*] powiedzą, że są to międzyjęzykowe homonimy. Dla zwolennika teorii polisemii bliskość znaczeń lub ich motywacyjne powiązania to ewidentny znak wieloznaczności. Czasem jednak próbują takie zjawiska określić terminem *polisemia interlingwalna* [Kalisz 2017: 91–92]. Problem takiej kwalifikacji polega na tym, że przy takim toku myślenia zakłada się, że w obu językach mamy do czynienia z tym samym słowem, lecz o różnych znaczeniach. Natomiast analiza systemowa jednoznacznie wskazuje na to, że są to dwa słowa: jedno polskie, drugie ukraińskie.

Zresztą błąd tego myślenia ujawnia się bez trudu również przy rozważaniach na temat tzw. polisemii intralingwalnej (czyli

wewnątrz jednego języka) [Gortych-Michalak 2013: 176]. Świetnie to wykazała w swojej rozprawie habilitacyjnej Martyna Król, która wzięła pod wzgląd kwestię wewnątrzsystemowej dyskursywnej dyferencjacji słownictwa [Król 2014]. W realnej komunikacji raczej nie dochodzi do sytuacji polisemicznych, jeśli komunikacja odbywa się w odpowiednim dyskursie (typie działalności lingwosemiotycznej). Trudno więc pomylić, o co chodzi w użyciu słowa *klucz*, gdy ze sobą komunikują robotnicy, telegrafisci, ornitolodzy, muzykoznawcy, kryptolodzy, architekci czy dziennikarzy czy naukowcy omawiający istotne punkty do zrozumienia pewnej sprawy. Polisemiczną sytuacją stanie się tylko w dwóch przypadkach: albo jest to komunikacja okrojona pod względem kontekstu kulturowego i mownego, albo występuje istotna dysharmonia między obrazami świata interlokutorów. Jednakże analogiczna sytuacja wystąpi, gdy chodzi o klasyczne homonimy. Dlatego Król ma rację, określając tego typu jednostki *homonimami dyskursywnymi*.

W rozpatrzonym wyżej przypadku (*klucz do gitary*) natomiast nie można mówić o homonimii dyskursywnej, gdyż oba zjawiska – stroik do strun i regulator gryfu – nazywane są *kluczami* i funkcjonują w jednym mikrodyskursie gitarzystów. Ewidentnie oba terminy powstały na podstawie tego samego źródła motywującego – słowa *klucz* ('narzędzie do przykręcania czy odkręcania nakrętek'). Odpowiednikami w języku ukraińskim są zatem dwa słowa – *кілок* i *ключ*. Czy w związku z tym powinniśmy tutaj mówić o tym samym słowie, lecz w różnych znaczeniach?

Zapytajmy siebie: czym jest słowo – formą, która posiada jedno lub więcej znaczeń (albo nie posiada żadnego) czy może znaczeniem wyrażanym, przez pewną formę lub wiele form gramatycznie (nie koniecznie podobnych do siebie) sprzężonych ze sobą w jeden paradygmat? Obecność w języku supletywnych form dowodzi słuszności drugiego rozwiązania. Znaczenie jest istotą słowa. Zarówno znaczenie kategorialne (zgodnie z którym słowo należy do pewnej klasy semantycznej), jak też znaczenie referencyjne (dzięki któremu słowo tworzy kolokacje i wchodzi

do pewnych pól semantycznych). Jasne, że każdy *klucz*, występujący w języku polskim ma własną klasę i własne pole (*klucz* ‘stroik’ służy do strojenia strun, jest integralną częścią gitary i tworzy system wraz z innymi stroikami na gryfie, a *klucz* do gryfu znajduje się poza gitarą i stosowany jest osobno w celu regulacji wygięcia gryfu). Są to różne byty, różne pojęcia i różne słowa, z których każde zajmuje własne miejsce w systemie leksykalnym polszczyzny. W języku ukraińskim zaś te dwa różne przedmioty i dwa różne pojęcia również są nazywane różnymi słowami, lecz o odmiennej formie – *кілок* i *ключ*.

W latach 80. radziecki językoznawca Iwan Toropcew (Торопцев 1980; Торопцев 1985) zaproponował odróżniać *homonimy*, które pochodzą z różnych źródeł i których formalna zbieżność jest zupełnie przypadkowa, oraz *homonimoidy* – słowa o zbieżnej formie, lecz powstające w trakcie derywacji semantycznej jedno od drugiego lub z tożsamego źródła. Uważam to rozwiązanie za całkiem trafne. Dlatego sytuację z *kluczami* jako narzędziami (fizycznymi, informacyjnymi lub semiotycznymi) do otwierania, zamykania, kręcenia, łączenia, rozumienia i pod. można określić jako powstawanie homonimoidów. W przypadku, gdy okazuje się, że dwa formalnie podobne i semantycznie analogiczne słowa z różnych języków posiadają wewnątrz swego systemu leksykalnego homonimoid, lecz takiegoż homonimoidu nie posiada jego analogon w innym języku, można mówić o powstawaniu pary *międzyjęzykowych homonimoidów*, czyli słowa z języka A oraz homonimoida jego odpowiednika w języku B. Jeśli w języku A z jakichś powodów nie zachowa się wyjściowe słowo i pozostanie relacja wyłącznie w parze „słowo semantycznie pochodne w języku A – słowo semantycznie pierwotne w języku B”, określamy takie jednostki terminami *quasi-homonimy międzyjęzykowe*. Międzyjęzykowe homonimoidy mogą powstawać przez specyficzne dla każdego języka procesy derywacji semantycznej albo na podstawie pewnego wspólnego dla nich słowiańskiego słowa, albo wspólnego zapożyczenia z tego samego źródła niesłowiańskiego (o roli homonimoidów w

powstawaniu tzw. polsko-ukraińskich quasi-analogonów patrz: Швей, Лещак 2002).

Rozpatrzmy zatem najczęstsze i najciekawsze przypadki polsko-ukraińskich homonimów i homonimoidów.

homoformy polsko-ukraińskie

człowiek – *чоловік* ('mężczyzna') [l.mn. *ludzie* – *чоловіки*] – *людина*

dziwił się – *дивився* ('patrzył') [*dziwię się* – *дивлюся*; *zdziwię się* – *подивлюся*] – *дивувався*

iść – *їсти* ('jeść') [*idę* – *їм*, *szedł* – *їв*] – *їти*

znał – *знав* ('wiedział') [*znam* – *знаю*, *zna* – *знає*] – *знав*

sople – *сопли* ('smarki') [l.p. *sopel* – brak] – *бурулька*

duże – *дуже* ('bardzo') [*duży*, *duża*, *dużego* – nieodmienne] – *велике*

chyba – *хиба* ('pomyłka') [*chyba* – *хиби*, *хибу*] – *мабуть*, *певно*

dawka – *давка* ('tłok') [l.mn. *dawki* – brak] – *доза*, *порція*
koszary – *кошари* ('owczarnia') [l.mn. brak – *кошара*] – *казарми*

Jak widać, zbieżność formalna jest tutaj zupełnie sporadyczna lub wręcz jednostkowa i nie ogarnia paradygmatów obu zestawianych jednostek polskiego i ukraińskiego języka.

quasi-homonimy polsko-ukraińskie

drużyna – *дружина* ('małżonka') – *команда*

dzierżawa – *держава* ('państwo') – *аренда*

grzywna – *гривня* ('hrywna') – *штраф*

zakoń – *закон* ('prawo') – *орден*

komenda – *команда* ('rozkaz') – *комісаріат*, *відділок*
поліції

dywan – *диван* ('wersalka') – *килим*

biegun – *бігун* ('biegacz') – *полюс*

groza – *гроза* ('burza') – *жах*

sztuka – штука (‘kawalek’) – мистецтво
zabieg – забіг (‘bieg [w wyścigach]’) – процедура
spisek – список (‘lista’) – змова
poseł – посол (‘ambassador’) – депутат
miłować – милувати (‘ułaskawiać’) – любити
pień – пеня (‘kikut’) – стовбур
ramiętnik – пам’ятник (‘pomnik’) – щоденник
zawód – завод (‘fabryka’) – професія
zwyczajnie – звичайно (‘zazwyczaj’) – просто
wystawa – вистава (‘przedstawienie’) – виставка
strzelba – стрільба (‘strzelanina’) – гвинтівка
chrzest – хрест (‘krzyż’) – хрещення
wąż – вуж (‘zaskroniec’) – плаз
strata – страта (‘wykonanie kary śmierci’) – втрата
ołów – олово (‘супа’) – свинець
pojazd – поїзд (‘pociąg’) – транспортний засіб
grób – гроб (‘trumna’) – могила
urząd – уряд (‘rząd’) – установа, адміністрація, управління
arbuz – гарбуз (‘tykwa’) – кавун
dynia – диня (‘melon’) – гарбуз
owoc – овоч (‘warzywo’) – фрукт
krzesło – крісло (‘fotel’) – стілець
magazyn – магазин (‘sklep’) – склад
sklep – склеп (‘grobowiec’) – магазин
kino – кіно (‘film’) – кінотеатр
kotlet – котлета (‘kotlet mielony’) і відбивна (‘kotlet schabowy’)

mecz – меч (‘miecz’) – матч
kijanka – киянка (‘kijowjanka’) – пуголовок
kiszka – кішка (‘kotka’) – кров’янка
angielski – ангельський (‘anielski’) – англійський
niewidomy – невідомий (‘nieznany’) – сліпий
połowa – половина (‘sieczka’) – половина
piłka – пилка (‘piła’) – м’яч

szczyt – щит ('tarcza') – *nik*
wariować – варіювати ('zmieniać, różnicować') – *дурити,*
сходити з розуму

W tej grupie można mówić o względnej morfologiczno-fonetycznej analogii czy zbieżności paradygmatycznej, lecz wywodzi się ona albo z dalekiej historycznej perspektywy rozwoju analogonów (pierwsza grupa), albo z przypadkowego zbiegu okoliczności (druga grupa). Międzyjęzykowe quasi-homonimy pierwszej grupy odnoszą się do siebie, jak metafory (*groza – проза*) lub metonimie (*grzywna – гривня, кіно – кіно*) do jednostek wyjściowych, albo jak hiperonim do hiponimu (*kotlet – котлета, pojazd – поїзд*) lub jak jednostki tożsamego paradygmatu semantycznego (*dynia – диня, krzesło – крісло*).

homonimoidy polsko-ukraińskie

korzeń – корінь ('pierwiastek; rdzeń') – *корінь*
wola – воля ('wolność') – *воля*
złamanu – зламаний ('zepsuty') – *зламаний*
gotować – готувати ('przygotowywać') – *готувати*
(обід); *куп'ятити*
czuć – чути ('słyszeć') – *відчувати, чути*
prosto – просто ('łatwo') – *прямо, просто*
bogato – багато ('dużo') – *заможно, багато*
maszyna – машина ('samochód') – *машина*

brązowy – бронзовий (*brązowy* 'metalowy') – *коричневий*
kiszka – кишка (*kiszka* 'jelito') – *кров'янка*
ciasto – тісто (*ciasto* 'surowiec') – *пиріг*
 nauka – наука (*nauka* 'badania') – *навчання*
malarz – маляр (*malarz* 'zawód robotniczy') – *художник*
cierpieć – терпіти (*cierpieć* 'znosić') – *страждати*
góra – гора (*góra* 'relief') – *верх*
jagoda – ягода (*jagoda* 'owoc leśny') – *чорниця*

W odróżnieniu od quasi-homonimów, homonimoidy międzyjęzykowe zakładają istnienie w polskim i ukraińskim języku pełnych analogonów (czyli słów o tożsamym znaczeniu i analogicznej formie morfologiczno-fonetycznej). Dlatego w przedstawionych przykładach poza *stricte* homonimoidami międzyjęzykowymi przedstawione są również wyjściowe analogony, np. *korzeń* – *корінь* ('organ roślinny') lub *kiszka* – *кишка* ('jelito'). Całkiem logiczne byłoby zadanie sobie pytania, czy zawsze sam fakt obecności w obu językach pełnego analogona jest powodem, żeby analogicznie ukształtowane jednostki z odmiennym znaczeniem uważać za homonimoidy międzyjęzykowe.

Zwróćmy się do przykładów ze słownika homonimów i paronimów międzyjęzykowych (КОНОНЕНКО, СПІВАК 2008). Znajdujemy tam parę *BAWARKA* – *БАВАРКА*. I już w tym momencie spotykamy się z problemem o charakterze homofonicznym, gdyż w języku polskim nazwa mieszkanki Bawarii pisze się z dużej litery, a nazwa herbaty z mlekiem – z małej. W ukraińskim języku występuje wyłącznie analogon tego pierwszego słowa, lecz są one homofonami, gdyż ukraińskie słowo pisze się z małej litery (czyli już nie mamy do czynienia z klasyczną pełną analogią). Ale pytanie brzmi: jak kwalifikować parę *bawarka* ('herbata') – *баварка* ('Bawarka') – jako homonimy czy homonimoidy? Odpowiedź jest tutaj jednoznaczna – jako homonimy, ponieważ w polskim *bawarka* nie jest semantycznym derywatem od *Bawarka*, tylko sufiksacją od zapożyczonego z francuskiego słowa *bavarois*. Ich współbrzmienie jest przypadkowe.

Rozpatrzmy jeszcze jedną parę: *bańka* (ukr. *бідон*) – *банка* (pol. *słoik*). W obu językach istnieje też para analogonów: *bańka* – *банка* ('szklana kulka medyczna'). Czy to daje nam prawo określić pierwszą parę jako homonimoidy międzyjęzykowe? W żadnym przypadku, gdyż w obu językach nazwa szklanej kulki medycznej nie jest słowem wyjściowym, motywującym *bańka* (do mleka) czy *банка* ('słoik'), gdyż sama jest derywacyjnie wtórna. Zatem para *bańka* (ukr. *бідон*) – *банка*

(pol. *słoik*) powinna być rozpatrywana jako międzyjęzykowe quasi-homonimy, które powstały wskutek semantycznej derywacji od jakiegoś wspólnego *bania* (баня) w znaczeniu naczynia pękatej formy (por. nazwę kopuł cerkiewnych w języku ukraińskim). Jednakże w ukraińskim takie pierwotne słowo się nie zachowało, zatem nie ma również bezpośredniej derywacyjnej więzi semantycznej między *bańka* (do mleka) i *банка* ('słoik').

Odwrotnie jest parze *buńczuczny* ('zadzierny, hardy') – *бунчужний* (= *buńczuczny* 'posada w wojsku kozackim'). W oczywisty sposób polskie słowo określające charakter zachowania człowieka jest motywowane nazwą posady. W ukraińskim słowo z takim znaczeniem nie powstało, zatem przedstawiona para jest typowym przykładem międzyjęzykowej homonimoidalności.

polsko-ukraińskie paronimy klasyczne (derywacyjne)

kulturalny – *культурний* ('kulturowy') – *культурный*

dogadać się – *здогадатися* ('domyślić się') – *порозумітися*

nocnik – *нічник* ('lampka nocna') – *горщик* (toiletowy)

uznać – *взнати* ('dowiedzieć się') – *визнати*

polsko-ukraińskie paronimy nieklasyczne (przypadkowe skojarzenia)

ciecierzyca – *сочевиця* ('soczewica') – *нут*

wczesny – *вчасний* ('terminowy') – *ранній; передчасний*

gałka – *галка* ('gawron') – *кулька; очне яблуко*

hel – *гель* ('żel') – *гелій*

Paronimy międzyjęzykowe powstają w momencie, gdy rodzimy użytkownik polskiego lub ukraińskiego języka spotyka w komunikacji międzyjęzykowej wyraz, który mimo swojej dużej odmienności formalnej od rodzimego, niemniej wydaje mu się analogiczny, co w wyniku prowadzi do nieudanej interpretacji treści wypowiedzi. Powodem czasem mogą być pewne podobieństwa strukturalne występujące pomiędzy słowotwórstwem polskim a ukraińskim (określiłem je jako

klasyczne), jednakże może to być po prostu dowolne skojarzenie fonetyczne.

Problemy pisowni a językowe relacje polsko-ukraińskie

Ostatni moment, na który chcę zwrócić w tych rozważaniach na temat polsko-ukraińskich powiązań językowych, dotyczy problemów polskiej pisowni, a mianowicie tych jej trudności, z którymi paradoksalnie sobie lepiej radzą Ukraińcy, niż rodzimi użytkownicy polszczyzny. Chodzi mi o te regularne różnice lub zależności fonetyczno-ortograficzne, które przez ich historyczny charakter są ukryte od współczesnego polskiego native-speakera, a przy tym są absolutnie oczywiste dla Ukraińca, który uczy się języka polskiego.

Warto tutaj zwrócić uwagę na takie trzy przypadki ortograficzne, jak:

- pisownia *ż* i *rz* oraz *sz* – *rz*,
- pisownia *ó* i *u*,
- pisownia *h* i *ch*.

Uczniowi ukraińskiemu nie trzeba zapamiętywać reguł napisania tych wariantywnych możliwości w polskich wyrazach. Wystarczy tylko zestawić brzmienie i pisownie ich pełnych albo cząstkowych analogonów ukraińskich. W sytuacji zastanawiania się nad opcjami napisania w formach *morze*, *może*, *ukaże*, *ukarze* powinien tylko dobrać ukraińskie formy *море*, *може*, *покаже* i *покарає*, żeby wybrać poprawny wariant pisowni. Analogicznie w sytuacji:

tworzyć (*творити*), *trzask* (*триск*), *drzewo* (*дерево*),
grzyb (*гриб*), *orzech* (*горіх*), *wrzesczeć* (*верещати*),
brzydki (*брудкий*), *przyjechać* (*приїхати*), *chrzest* (*хрест*),
lekarz (*лікар*), *krzesło* (*крісло*), *Przemyśl* (*Перемішль*),
kucharz (*кухар*), *orzeł* (*орел*)

versus

półka (*ніжка*), *niżej* (*нижче*), *żał* (*жаль*), *żart* (*жарт*),
wiąże (*в'яже*), *żniwa* (*жнива*), *żyto* (*жито*), *żyletka*
(*жилетка*), *żołędź* (*жолудь*), *kożuch* (*кожух*), *drużyna*
(*дружина*), *pszenica* (*пшениця*), *wszędzie* (*всюди*), *lepszy*

(*ліпшій*), *pszczola* (*бджола*), *zawsze* (*завжди*), *wszyscy* (*всі*).

Użytkownik ukraińskiego w tym przypadku nawet nie musi znać znaczeń tych słów (choć wiele z nich są międzyjęzykowymi homonimami i homonimoidami). Wystarczy intuicyjnie kojarzyć je z podobnie brzmiącymi ukraińskimi formami.

W odróżnieniu od Polaków, którzy już od niemal stu lat zatracili rozróżnienie fonologiczne i fonetyczne między [h] i [x], co negatywnie wpływa na umiejętność zróżnicowania pisowni *h* i *ch*, Ukraińcy bez problemu odróżniają słowa z [x] i [h], gdyż wymowa tych dwóch jednostek fonetycznych jest zupełnie odmienna. Dlatego w wielu przypadkach (zwłaszcza w słowach słowiańskiego, niemieckiego, greckiego lub wschodniego pochodzenia) też nie mają problemów z wyborem wariantu zapisu. Por.:

dach (*дах*), *strych* (*стриха*), *chory* (*хворий*), *na schodach* (*на сходах*), *tucha* (*муха*), *duch* (*дух*), *blacha* (*бляха*), *chytry* (*хитрий*), *Chełm* (*Холм*), *chuży* (*хижий*), *chuligan* (*хуліган*), *chart* (*хорт*)

versus

druh (*друг*), *honor* (*гонор*), *wahanie* (*вагання*), *herb* (*герб*), *haczyk* (*гачок*), *harmonia* (*гармонія*), *ohudny* (*огидний*), *bohater* (*богатыр*), *hoży* (*гожий*), *hodować* (*годувати*), *holota* (*голота*), *hetman* (*гетьман*), *hart* (*гарт*).

Jasne, że chwyt ten nie ratuje ukraińskiego ucznia od problemu napisania niektórych słów obcego pochodzenia (np. angielskiego), gdyż w wielu z nich zachowana oryginalna pisownia, a w ukraińskim języku przy zapożyczeniu została zastosowana metoda transkrypcji (*hall* – *хол*, *haker* – *хакер*, *moher* – *мохер*, *hokej* – *хокей*).

Podobnie wygląda sprawa z pisownią *u* / *ó*, choć tym razem relacja nie jest aż tak oczywista w przypadku napisania *ó*. W przytłaczającej większości przypadku wyraźne występowanie

głoski [u] w ukraińskich formach odpowiadających polskimi świadczy o jednym – pisać trzeba *u*. Zob.:

chrust (хруст), *klucz* (ключ), *żuraw* (журавель), *tlumacz* (тлумачити), *humor* (гумор), *chusta* (хустка), *chuligan* (хуліган), *kura* (курка), *kałuża* (калюжа), *kapelusz* (капелюх), *kogut* (когут), *lustro* (люстро), *pusta* (пуста), *paruga* (пануга), *kapusta* (капуста), *ratusz* (рауша), *guma* (гума), *okulary* (окуляри), *ruina* (руїна), *mucha* (муха), *kulka* (кулька), *suchy* (сухий).

Natomiast jeśli w miejscu, gdzie polskie słowo ma [u], w jego ukraińskim odpowiedniku brzmi [o] albo [i], możemy śmiało pisać *ó*:

ósmu (восьмий), *krótki* (короткий), *powtórzyć* (повторити), *półka* (полиця), *siódmy* (сьомий), *mówić* (мова), *Lwów* (Львів), *z lasów* (з лісів), *chłopców* (хлопців), *gotówka* (готівка), *niósł* (ніс), *Kraków* (Краків), *wiózł* (віз), *sól* (сіль), *główka* (голівка), *ósemka* (вісімка), *stół* (стіл), *trójka* (триїка).

Zatem, jak widzimy, władanie językiem ukraińskim w wielu przypadkach może okazać się pomocne do nauki polskiego (przynajmniej w zakresie pisowni). Generalnie zaś wielowiekowe polsko-ukraińskie kontakty językowe, co łatwo zauważyć, odcisnęły na obu językach piętno regularnych i ścisłych powiązań, które wyrażają się nie tylko we wzajemnym wzbogaceniu zasobów leksykalnych obydwu języków, lecz także mogą się przydać w dydaktyce polskiego języka jako obcego. A to jest w dzisiejszych czasach bardzo pożądane.

Bibliografia

- Brückner, A. (1989). Słownik etymologiczny języka polskiego. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Gortych-Michalak, K. (2013). Polisemia w przekładzie prawniczym grecko-polskim, „Comparative Linguistics”, 13. 175–183.

- Kalisz, M. (2017). O problemie polisemii i homonimii w przekładoznawstwie. „Progress. Journal of Young Researchers”, 2. 83–94.
- Król, M. (2014) Typologia homonimii językowej w aspekcie onomazjologiczno-dyskursywnym. Wyd. UJK w Kielcach, Kielce.
- Skorwid, S. (2024) Losy Dobrego żołnierza Szwejka w ZSRR i w Rosji. „Slavia Occidentalis”, 81/1. 113–128.
- Кононенко, І., Співак, О. (2008). Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів. Київ: Вища школа.
- Торопцев, И.С. (1980). Словопроизводственная модель. Воронеж: ВГУ.
- Торопцев, И.С. (1985). Язык и речь. Воронеж: ВГУ.
- Швей, М., Лещак, О. (2002). Польско-русские и польско-украинские межъязыковые лексико-семантические диспропорции. „Studia Rusycystyczne Akademii Świętokrzyskiej”, 11. 111–134.